

Přes řeku Jabok a Atlantický oceán

Před dvaceti lety proběhla ve Washingtonu konference, na níž se poprvé v širším mezinárodním měřítku diskutovalo o otázce uloupeného umění a kulturní devastaci v období 1933-1945. Případ unikátního hebrejského iluminovaného rukopisu z Mikulova ale ukazuje, že vrátit ukradené památky je i poté někdy nadlidský výkon.

MICHAELA SIDENBERG
historička umění

V září 2010 byla Židovskému muzeu v Praze doručena elektronická zpráva z Los Angeles, v níž pisatel žádal o názor na rukopis, který, jak sám uvedl, pocházel z majetku jeho rodiny. Tehdejší kurátorka sbírky rukopisů a vzácných tisků podle přiložených náhledů okamžitě identifikovala vzácný židovský rukopis, který se ztratil během druhé světové války. Začala anabáze, která prozatím nemá happy end.

Rukopis s názvem *Kicur ma'avar Jabok* (Přechod řeky Jabok ve zkráceném znění) si nechali roku 1748 pro potřeby svého spolku zhotovit představení (gabajim) pohřebního bratrstva Židovské náboženské obce v Mikulově. Jde o stručný výňatek z textu spisu *Ma'avar Jabok* italského kabalisty Arona Berechji z Modeny. Kompilát na 37 pergamenových listech sestává z hebrejských modliteb za nemocné, umírající a zemřelé a z modliteb pronášených při návštěvě hřbitova. Hlavní liturgický text je doplněn o instrukce v jidiš a dále o 12 ikonograficky mimořádně zajímavých iluminací. Titulní list rukopisu s obvyklým motivem postavy Arona a Mojžíše obsahuje jména objednatelů – duchovních a vážených členů mikulovské obce, a navíc ještě drobný vlastnický přípis.

Vznik útlé knížky je explicitě datován v signatuře autora opisu. „pokorného pisáře a iluminátora Šmuela Dreznitze, syna rabína Zvi Hirše Dreznitze a šoche (řečníka) ve svatě obci Mikulov“. Vazba, dřevěné desky potažené hnědou kůží s částečně dochovanými kováním, je použita druhotně a podle data v ozdobné stříbrné kartušce na zadní desce pochází z roku 1722, taktéž z majetku mikulovského bratrstva.

Z Mikulova do Prahy

Mikulovská židovská obec má obsahem podobných manuálů hned několik. To není nic zvláštního vzhledem k tomu, že Mikulov byl po staletí duchovním, kulturním a politickým centrem moravských Židů a od poloviny 16. století do roku 1851 také sídlem moravských zemských rabínů. Rukopis zhotovený Šmuelem Dreznitzem, jehož Cecil Roth, uznávaná autorita v oboru židovských studií a vizuální kultury, označil za jednoho ze tří nejvýznamnějších představitelů tzv. moravské písařské školy, je ovšem mezi památkami svého druhu výjimečný, a to zejména díky invenční výzdobě.

Rukopis byl patrně aktivně užíván až do závěru 19., možná počátku 20. století. Kdy přesně bylo představením spolku a obce rozhodnuto o jeho začlenění do takzvané „pokladnice“, obsahující nejvýznamnější památky mikulovské obce, nevíme. Prokazatelným, písemně doloženým faktem je, že roku 1935 byla památka svými majiteli zapůjčena právě založenému Ústřednímu židovskému muzeu pro Moravu a Slezsko ve sídle v Mikulově. To ale naneštěstí nezůstalo přístupné dlouho. Již v květnu 1938 bylo rozhodnuto, že vzhledem k rostoucímu napětí v pohraničí budou vzácné židovské památky z Mikulova převezeny do vnitrozemí. Jako místo dočasného deponování byla vybrána brněnská židovská obec, kde k němu mělo přistup jen pár zaměstnanců, zejména ti, kdo na počátku okupace začali připravovat přesun mikulovských a brněnských mobiliářů do Prahy. To měl být další krok v záchranně hmotného dědictví ve chvíli, kdy byly likvidovány nejen všechny židov-

Dreznitzův rukopis **Krochmalovy psně ke svátku Šimchat Tóra** (Mikulov 1751)

Předválečná fotografie titulního listu Dreznitzova rukopisu **Přechod řeky Jabok** (1748), o který se vede restituční spor

Titulní list **Modliteb za nemocné a umírající** (písař a iluminátor Šmuel Pinkeles, Mikulov, 1721)

Mladý brněnský rabín **Albert Schön** (29. 11. 1913 – po 29. 9. 1944) si počátkem okupace přisvojil rukopis **Přechod řeky Jabok** pocházející z předválečných sbírek **Ústředního muzea pro Moravu a Slezsko** v Mikulově před jeho převezněním z Brna do Prahy. Útlá knížka na 37 pergamenových listech, vytvořená v roce 1748 písařem **Šmuelem Dreznitzem**, patřila do majetku **Židovské náboženské obce v Mikulově**. Rabín Schön zahynul v Osvětimi a rukopis po válce získala jeho švagrová **Ruth Joklová**. S ní se v roce 1968 dostal do USA, kde byl před osmi lety identifikován u jejích potomků.

ské obce a spolky mimo Prahu, ale kdy se schylovalo k zahájení hromadných deportací Židů z protektorátu do ghett v Lodži a Terezíně.

Pražská obec, od března 1939 pod přísným dohledem takzvané Ústředny pro židovské vystěhovalce – později přejmenované na Ústřednu pro úpravu židovské otázky –, byla de facto jedinou institucí z předválečné struktury organizace židovského života, kterou nacisté zachovali. Ačkoli na ni přísně dohlíželi, i nadále ji ponechali výkon určitých funkcí, jež pro ně měly praktický význam. Kromě registrace osob to byla především evidence a dozorovaná správa židovského majetku, a to jak komunálního, tak po zahájení masových deportací v říjnu 1941 také osobního, konfiskovaného přímo ze soukromých bytů.

Majetek židovských korporací byl na rozdíl od svršků deportovaných v gesci rušených náboženských obcí a od pozdního jara 1942 začal být svážen do Prahy. Zástupci obce zde jednali s nacistickou správou o možnosti znovuoobnovení v roce 1940 uzavřeného Židovského muzea – a k tomu nakonec koncem léta 1942 došlo, ovšem s tím, že pro nacisty měl celý podnik charakter zvláštního úkolu, o jehož cíli je možno se jen domohovat. Židovští odborníci a zástupci obce měli naproti tomu zcela jasný záměr, který však pochopitelně veřejně nedeklarovali: svozu vzácných movitých židovských památek z území protektorátu hodlali využít k jejich záchranně, což se jim nakonec skutečně podařilo. Z tohoto pohledu se celý projekt takzvaného Ústředního židovského muzea jeví jako zcela unikátní, zevnitř židovské komunity řízená záchranná akce nemající obdoby v celé nacisty okupované Evropě.

Do takové situace přišla jako první zástupkyně židovských rituálů z Brna, jejíž součástí byl také zvláště cenný mikulovský deponát. Jak vyplývá ze záznamů o zpracování svozu v Praze, drobný Dreznitzův rukopis se však již tou dobou v mikulovských bednách nenacházel. Co se s ním stalo, je dodnes záhada.

Snímky, které dostalo v roce 2010 Židovské muzeum z Los Angeles, doprovázel text, jehož pisatel tvrdil, že knížka původně náležela jeho babičce Ruth Joklové, která ji do USA přivezla, když po roce 1968 společně s dcerou a zetěm, budoucími rodiči držitele, emigrovala z tehdejšího Československa. Rukopis měla babička, sama přeživší šoa, získat těsně po válce jako jedinou vzpomínku na své zavražděné příbuzné – konkrétně na švagra, manžela své jediné sestry Evy, jistého rabína Alberta Schöna, prostějovského rodáka, jenž na začátku okupace působil jako čerstvě ordinovaný rabín v Brně.

Z jakých pohnutek si mladý duchovní právě tento útlý svazek přisvojil patrně přímo vyjmutím z jedné z mikulovských beden na brněnské obci, se už asi nikdy nedozvíme

Schön, odeslaný se svojí mladou ženou 31. března 1942 transportem z Brna do Terezína, měl podle rodinné tradice ještě před deportací rukopis uschovat u bližší neidentifikované osoby a ta jej pak po válce předala Ruth Joklové (tehdy ještě Nassauové). Druhá verze, poněkud méně pravděpodobná, hovoří o tom, že rabín rukopis propašoval do terezínského ghetta a tam jej před nástupem transportu do Osvětimi zanechal u svých rodičů, kteří se v Terezíně dožili osvobození a po válce rukopis předali Ruth jako památku spojenou s její zavražděnou sestrou.

Na první poslech jde o smutný příběh plný tragických okolností. Hlavní prota-

gonista je zavražděn, stejně jako jeho mladá žena, jejíž sestra, jediná přeživší z celé své bezprostřední rodiny, rukopis po zbytek života opatruje jako památku na ty, které nenávratně ztratila. Emocionální pouto k věci je přitom tak silné, že neváhá riskovat ani možné odhaleání při neoklíkerém přechodu hranic a bere s sebou rukopis do exilu, kde nakonec po jejím skonu připadne jejím potomkům. Zaposloucháme-li se ale pozorněji, zjistíme, že vyprávění obsahuje mnoho trhlin a nejasností.

Rabínovy pohnutky

Největší záhadou je otázka, jak a proč se rukopis dostal do rukou rabína Schöna. Z jakých pohnutek si mladý duchovní právě tento útlý svazek přisvojil, patrně přímo vyjmutím z jedné z mikulovských beden na brněnské obci, se už asi nikdy nedozvíme. Na druhé straně těžko uvěřit, že by se svým činem snažil o jeho záchranu, když jako osoba požívající důvěry představitelů a zaměstnanců obce musel vědět, že se pracuje na záchranně celého souboru.

Ještě závažnější otázky však vzbuzuje poválečné jednání Ruth Joklové. Rodačka z jižní Moravy musela i s minimální znalostí hebrejštiny a židovských tradic chápat, že rukopis je primárně spolkovým majetkem. Je tedy velmi zvláštní, že se jej nikdy nepokusila vrátit mikulovské židovské obci, a to tím spíše, že ta byla v roce 1945 obnovena a existovala až do roku 1948, kdy opět zanikla. Právní nástupnictví poté přešlo na tehdejší Radu židovských náboženských obcí – dnešní Federaci židovských obcí v České republice.

Tak jako v jiných případech znovuoobjevených pohřešovaných předmětů z majetku českých a moravských židovských obcí, i v tomto požadovala Židovské muzeum v Praze bezprostředně po identifikaci rukopisu na podzim 2010 o jeho vydání s odůvodněním, že jediným právoplatným vlastníkem knihy, jež nikdy nepředala být majetkem mikulovské židovské obce, je Federace židovských obcí v České republice coby právně uznaná

nástupnická organizace zaniklých židovských organizací a spolků na území dnešní České republiky.

Odmítnutí výkupného

V první fázi se muzeum snažilo o dosažení dohody přímo s držitelem, avšak ten ani na chvíli neuvažoval o tom, že by vzácnou památku vrátil, kam patří. Napak, jak se záhy ukázalo, svěřil rukopis newyorské pobočce Sotheby's, kde měl být vydražen s tím, že jeho předpokládaná cena byla odhadnuta na 160 tisíc dolarů. Když se aukční síň od své externí specialistky, která rukopis pro účel prodeje posuzovala, dozvěděla, že se jedná o pohřešovanou památku, rukopis bez upozornění stáhla z nabídky a uvědomila o tom držitele. Ten neváhal okamžitě přijet z Los Angeles, aby věc osobně převzal, a to v podstatě jen pár desítek hodin předtím, než byl Sotheby's doručen oficiální dopis, jímž Židovské muzeum v Praze požádalo o stažení předmětu z prodeje a jeho bezodkladné vydání.

Když se aukční síň od své externí specialistky, která rukopis pro účel prodeje posuzovala, dozvěděla, že se jedná o pohřešovanou památku, rukopis bez upozornění stáhla z nabídky a uvědomila o tom držitele

V rámci své bleskové návštěvy New Yorku se držitel rukopisu poprvé a naposledy osobně setkal také s kurátorkou Židovského muzea, aby jí zopakoval, že rukopis je významnou rodinnou památkou a že jej nevydá, ledaže by za to obdržel alespoň polovinu odhadní ceny. Právě toto ovšem bylo ze strany muzea i federace odmítnuto jako nespravedlnost vůči jiným držitelům předmětů, kteří v obdobných případech bez podmínek uznali restituční nároky, a zejména jako popření samotného smyslu restituce.

Když nebylo dosaženo dohody s držitelem rukopisu, federace a muzeum postoupily případ kanceláři státního zástupce pro jižní newyorský okres. Ta podání podložené obsažným spisem, obsahujícím veškerý důkazní materiál, jakož i řadu dobrozdání a expertiz z oboru historie a práva, přijala v roce 2012 k dalšímu šetření s tím, že se bude snažit o dosažení dohody o vydání věci nebo zahájí stíhání. Aniž by však kancelář kdy případ odložila, do dnešního dne neučinila žádné kroky, které by vedly k vyřešení případu smírnou cestou nebo zabavení věci a následným projednáním nároku na její vydání do Česka u amerických federálních soudů.

Marné intervence

Nečinnost v případě neovlivnila ani intervence bývalého velvyslance České republiky v USA Petra Gandaloviče. Jak správně v této souvislosti Gandalovič zdůraznil, sama skutečnost, že jde o židovský komunální majetek, na nějž může z titulu exkluzivního právního nástupce vznášet restituční nároky pouze Federace židovských obcí v ČR, nevyvoluje oprávněné angažmá českého státu v případě. To má oporu ve stáří a významu památky, představující důležitou součást kulturního bohatství země, jež považuje mimořádný duchovní a kulturní odkaz židovských komunit za integrální součást vlastního historického vědomí a identity.

Kauza mikulovského rukopisu jasně ukazuje, že ušlechtilá, avšak právně nezavazná prohlášení na mezinárodních fórech a etické zásady a příklady dobré praxe jsou jedna věc, zatímco věc zcela jinou představují skutečná řešení konkrétních případů. Ta často narážejí na řadu překážek, zapříčiněných většinou nedostatečností či nekompatibilitou právních systémů, ale také, a to je smutnější, na zůstání partikulární zájmy.

Autorka od roku 1996 působí jako kurátorka uměleckých sbírek Židovského muzea v Praze